

PROCES JEZUSA

W ŚWIETLE
PRAWA RZYMSKIEGO

Paulina Święcicka

PROCES JEZUSA

W ŚWIETLE
PRAWA RZYMSKIEGO

Paulina Święcicka

2. wydanie

Wydawczyni
Dagna Kordyasz

Redaktorka prowadząca
Paulina Staniszevska-Chudzik

Opracowanie redakcyjne
Anna Wojciechowska

Na okładce
Chrystus przed Pilatem, J. Malczewski, 1910 r.,
Lwowska Galeria Sztuki

Projekt okładki Sławomir Sobczyk

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujmy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2024

ISBN 978-83-8358-835-3
2. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. +48 728 313 462
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE.....	9
Z RECENZJI PROF. JANUSZA SONDLA	11
Z RECENZJI KS. ADAMA BONIECKIEGO.....	12
WYKAZ SKRÓTÓW STOSOWANYCH W TEKŚCIE.....	13
WPROWADZENIE: PROCES W SPRAWIE JEZUSA – TEMAT AKTUALNY	25
CZĘŚĆ I	
ŹRÓDŁA HISTORYCZNE DOTYCZĄCE PROCESU JEZUSA	35
Rozdział 1	
Źródła potwierdzające historyczność wydarzeń.....	39
1.1. Ewangelie kanoniczne.....	42
1.2. Apokryfy	64
1.3. Wzmianka Tacyta	68
1.4. List Pliniusza Młodszego	71
1.5. Józef Flawiusz i <i>Testimonium Flavianum</i>	72
Rozdział 2	
Źródła do odtworzenia sytuacji politycznej i społecznej w prowincji Judei oraz do rekonstrukcji rzymskiej procedury karnej w prowincjach w okresie wczesnego pryncypatu	77
CZĘŚĆ II	
TŁO HISTORYCZNO-PRAWNE PROCESU	91
Rozdział 1	
Judea jako rzymska prowincja	93
Rozdział 2	
Organizacja prowincji	106
Rozdział 3	
<i>Imperium</i> prowincjonalne	112

Rozdział 4	
Sądownictwo w prowincjach	128
Rozdział 5	
<i>Cognitio extra ordinem</i> w sprawach karnych	136
Część III	
POSTĘPOWANIE SĄDOWE W SPRAWIE JEZUSA Z NAZARETU	143
Rozdział 1	
Aresztowanie i sformułowanie zarzutów	150
1.1. Aresztowanie	156
1.2. Właściwość sądowa	165
Rozdział 2	
Analiza poszczególnych elementów postępowania	177
2.1. Zasady procesowe	180
2.1.1. Zasada jawności postępowania	180
2.1.2. Zasada ustności postępowania	183
2.1.3. Zasada bezpośredniości postępowania	184
2.2. Ramy organizacyjne procesu	185
2.2.1. Czas postępowania	185
2.2.2. Miejsce	188
2.2.3. Język	192
Rozdział 3	
Postępowanie rozpoznawcze	196
3.1. Tryb postępowania	196
3.2. Zarzuty	202
3.3. Sąd – kształt i skład organu decyzyjnego	209
3.4. Strony postępowania	210
3.5. Postępowanie dowodowe	211
3.5.1. Środki dowodowe	212
3.5.2. <i>Interrogatio</i> i prawo do obrony	213
3.5.3. <i>Confessio</i> i <i>absolutio</i> ?	219
3.5.4. <i>Fustium castigatio</i>	226
3.5.5. Problem <i>privilegium paschale</i>	229
3.6. Wydanie wyroku	237
3.6.1. <i>Si hunc dimittis, non es amicus Caesaris!</i>	238
3.6.2. <i>Crimen laesae maiestatis</i> – Piłat czy Jezus?	240
3.6.3. Formuła wyroku	253
3.6.4. Skutki wyroku	261
3.6.5. Ocena wyroku	262
3.6.6. Czy Piłat mógł wydać inny wyrok?	265

Rozdział 4	
Postępowanie wykonawcze.....	269
Część IV	
„PROCES” PRZED SANHEDRYNEM I JEGO PRAWNA RELACJA DO PROCESU RZYMSKIEGO	287
Rozdział 1	
Sanhedryn jako żydowska Najwyższa Rada polityczno-religijna	293
Rozdział 2	
Legalność postępowania przed Sanhedrynem.....	297
Rozdział 3	
Jurysdykcja w sprawach zagrożonych karą śmierci	306
3.1. Pełnia władzy jurysdykcyjnej	307
3.2. Konieczność zatwierdzenia w celu wykonania.....	318
3.3. Wyłączenie kompetencji w sprawach zagrożonych karą śmierci	326
3.4. Wykonywanie wyroków śmierci	328
Zakończenie.....	329
Zestawienie opisów wydarzeń według Ewangelii Kanonicznych	331
Appendix 1. Rewizja wyroku w sprawie Jezusa z Nazaretu	337
Index Locorum / Wykaz cytowanych źródeł.....	347
Index Librorum / Wykaz cytowanej literatury	361
Appendix 2. Literatura dodatkowa na temat procesu Jezusa – lata 2012–2024 – wybór.....	396
Incide	403
Riassunto	405

SŁOWO WSTĘPNE

Jezus z Nazaretu, jego życie, misja, nauka nieustająco budzą zdziwienie, zachwyt, ale i przeróżne pytania wynikające być może z niepełnego rozumienia tego zdarzenia, które było na końcu – proces. Zwłaszcza ważne wydają się tu pytania: dlaczego tak się stało? Jak to możliwe, że Piłat, który był tak bezwzględny administratorem prowincji, dał się tak łatwo zmanipulować? Czy w ten sposób ujawniła się ludzka słabość? Zdarza się bowiem, że w świecie ludzkim granica między dobrem a złem kreśli się nierzadko w pojedynczym człowieku. Czasami tylko, gdy człowiek dokonuje określonych wyborów, granica taka może stać się widoczna. Ale bywa, że paradoksalnie w ten właśnie sposób to człowiek może stać się ogniwem łączącym dwie jakości. Tak stało się w tym przypadku, doszło bowiem do połączenia tego, co stare (przyjęte, akceptowane) i nowe (zadziwiające i budzące opór).

Prezentując nowe wydanie książki, która ukazała się w pierwszej pełnej wersji w 2012 roku, chciałabym podkreślić, że ustalenia tam poczynione, jak też i wnioski pozostają w 2024 roku w zasadzie bez zmian. Przyczyna tego jest prosta: otóż niewiele nowego – w świetle materiału źródłowego – da się powiedzieć o tym wydarzeniu historycznym i prawnym. Uważam jednak, że zasługuje ono na przypomnienie – być może w ten sposób stanie się bardziej zrozumiałe, a przez to i akceptowalne?

Niewątpliwie jednak czas nie stoi w miejscu, a naukowcy czy po prostu ludzie zainteresowani (a takich nie brakuje) wciąż poszukują odpowiedzi na różne pytania. Dowodem na to są coraz to nowe publikacje – próby poszukiwania prawdy. Powstają więc kolejne, mniejsze lub bardziej obszerne dzieła, o których, na zasadzie wyboru, piszę w *Appendix 2*. Jak wspomniałam, te nowe pozycje w literaturze przedmiotu nie wpływają na poczynione przeze mnie swego czasu ustalenia, choć bez wątpienia dają wyraz potrzebie pisania na ten temat. To, co jest natomiast nowe w niniejszym wydaniu, to *Appendix 1.*, dotyczący możliwości przeprowadzenia rewizji postępowania w sprawie Jezusa i wydanego w nim wyroku. Tęsknota za taką rewizją pojawiła się już dawno, owe zaś tendencje przybrały na sile w XX wieku. Zainspirowana tymi dążeniami, postanowiłam zmierzyć się z zagadnieniem „rewizji procesu Jezusa” jeszcze raz – wciąż uważam, że owo „procesowe” i „duchowe” napięcie między Galilejczykiem a Rzymianinem miało fundamentalne znaczenie dla dziejów świata i ludzkości w ogóle.

Ponownie jednak pozostawiam na marginesie moich rozważań pytania o to, co by było gdyby (przykładowo: gdyby Żydzi przyjęli Jezusa i jego naukę).

Pytania takie są niezwykle popularne w narracji historycznej, zwłaszcza dziś naczynzonej spekulacjami czy modnym wręcz relatywizmem. Bo przecież można zaryzykować różne stwierdzenia, choćby następujące: gdyby Żydzi przyjęli naukę Jezusa, to wówczas ona sama, a w konsekwencji nowa wiara nie wyszłaby poza lokalną perspektywę czasoprzestrzenną, byłaby właściwa dla Żydów, a większość świata zostałaby pozostawiona niejako „sama sobie”, jak twierdzi np. ks. Walde-
mar Chrostowski. A może byłoby inaczej? Tutaj jednej dobrej odpowiedzi nie ma. Można natomiast próbować ocenić dany moment w historii przez pryzmat tego, co było później, a więc przez pryzmat skutków określonych wyborów.

Podziękowania składam – podobnie jak poprzednio – moim Rodzicom, moim Nauczycielom Mistrzom Naukowym, zwłaszcza śp. Profesorowi Januszowi Sondlowi, który całe swoje życie naukowe oddał studiom nad prawem rzymskim i któremu w dużej mierze zawdzięczam moją formację naukową oraz moim Przyjaciołom. Za korektę zapisów w języku hebrajskim dziękuję Paulinie Zastawnik. Wydawnictwu Wolters Kluwer dziękuję za ponowne, profesjonalne przygotowanie książki do druku.

Z nadzieją na życzliwość ze strony Każdego Czytelnika tej książki

Paulina Święcicka

Kraków, w lipcu 2024 roku

paulina.swiecicka@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1698-5302>

Z RECENZJI PROF. JANUSZA SONDLA

Proces Jezusa, którego przebieg i finał w tak sugestywnej formie przedstawił słynny film *Pasja* w reżyserii Mela Gibsona, dla przeciętnego chrześcijanina ma wymiar religijny, a nawet nadnaturalny. Niewielu natomiast ludzi uświadamia sobie, że było to wydarzenie historyczne, mocno osadzone w prawnych i politycznych realiach epoki, podobnie jak dziesiątki innych procesów sądowych toczących się w rzymskiej prowincji, przed rzymskim urzędnikiem i na podstawie zasad rzymskiej procedury karnej. Na ten właśnie stosunkowo rzadko uwzględniany aspekt procesu Jezusa zwróciła uwagę Autorka. Analizując źródła i literaturę przedmiotu, przedstawiła próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu wypracowane przez jurystów starożytnego Rzymu zasady prawne znalazły odzwierciedlenie w toku postępowania sądowego przed Poncjuszem Piłatem, a także – jaki był rzeczywisty przebieg wydarzeń poprzedzających wydany w tym procesie wyrok skazujący. Dzięki temu otrzymaliśmy wartościowe, świadczące o dużej erudycji Autorki i jej umiejętnościach badawczych, studium historyczno-prawne, stanowiące jednocześnie niezwykle interesujący wkład do analizy odnośnych opowieści ewangelicznych. Z tej pracy można się bowiem dowiedzieć nie tylko o kompetencjach namiestnika prowincji i jego pozycji, ale również o tym, dlaczego użyty przez przedstawicieli Sanhedrynu argument, „jeżeli Go wypuścisz, nie jesteś przyjacielem cesarza” skłonił Piłata do wydania wyroku skazującego, a także, jakie znaczenie miało umycie rąk przez namiestnika Judei, w jaki sposób odbywało się losowanie szaty Jezusa *etc.* Można zatem z całym przekonaniem stwierdzić, że dzięki tej rozprawie wszystkie podstawowe wątki historyczne, związane bardziej lub mniej ze sprawą procesu Jezusa, doczekały się wyczerpującego omówienia.

prof. dr hab. Janusz Sondel

[ze wstępu do książki Pauliny Świąćckiej, *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium z zakresu rzymskiego procesu karnego w prowincjach wschodnich w okresie wczesnego pryncypatu*, Kraków 2005]

Z RECENZJI KS. ADAMA BONIECKIEGO

Sprawa procesu Jezusa ma dziś ogromne znaczenie w dialogu żydowsko-chrześcijańskim. Od czasów starożytnych dominował w świadomości chrześcijan zarzut bogobójstwa popełnionego przez Żydów. Takie myślenie zakwestionował Sobór Watykański II w deklaracji *Nostra Aetate*, gdzie czytamy: „A choć władze żydowskie wraz ze swoimi zwolennikami domagały się śmierci Chrystusa, jednakże to, co popełniono podczas Jego męki, nie może być przypisane ani wszystkim bez różnicy Żydom wówczas żyjącym, ani Żydom dzisiejszym. Chociaż Kościół jest nowym Ludem Bożym, nie należy przedstawiać Żydów jako odrzuconych ani jako przeklętych przez Boga, rzekomo na podstawie Pisma Świętego. Niechże więc troszczą się wszyscy o to, aby w katechezie i w głoszeniu słowa Bożego nie nauczali niczego, co nie zgadzałoby się z prawdą ewangeliczną i z duchem Chrystusowym”.

Ten dokument stał się początkiem nowej fazy relacji chrześcijańsko-żydowskich. Wątek odpowiedzialności Żydów za śmierć Jezusa podejmuje też Benedykt XVI w swej książce *Jezus z Nazaretu*. Ktoś zwrócił uwagę, że „w tekście Ratzingera znaleźć też można echo żydowskiego punktu widzenia, jak ten, zaproponowany przez Chaima Cohna sędziego Sądu Najwyższego Izraela, że Jezus skazany został na śmierć przez rzymskiego namiestnika Palestyny w latach 26–30, zgodnie z prawem rzymskim i na podstawie przyznania się do winy”. Konsekwencja tego jest oczywista: Jezus miał rzymski proces, w którym otrzymał rzymski wyrok, który wykonali rzymscy oprawcy.

Autorka nie wchodzi w problematykę teologiczną, trzyma się interpretacji jurydycznej, nie stawia też pytania o odpowiedzialność za zabicie Jezusa ani o winę Żydów, jednak jej praca daje solidne, naukowe podstawy debacie, która naprawia wielowiekowe nieporozumienie.

Godzi się dodać, że książka jest świetnie napisana. Autorka wspomina we wprowadzeniu, że monografia jest oparta na jej pracy magisterskiej. Należy więc stanowczo zaznaczyć, że poziom tego dzieła w niczym się nie kojarzy z przeciętną pracą magisterską. Jest to poważna praca naukowa a do tego – stwierdzam to ku chwale Autorki – nieobciążona żargonem technicznym. To jest po prostu ważna, wciągająca czytelnika książka.

ks. Adam Boniecki

[z recenzji książki Pauliny Święcickiej, *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium z zakresu rzymskiego procesu karnego w prowincjach wschodnich w okresie wczesnego pryncypatu*, Kraków 2005]

WYKAZ SKRÓTÓW STOSOWANYCH W TEKŚCIE

1. ŹRÓDŁA CYTOWANE

1.1. Źródła jurydyczne rzymskie

- C. *Codex Iustinianus. Corpus Iuris Civilis*, t. II, red. P. Krüger, Berolini 1963
- C. Th. *Codex Theodosianus*, wyd. *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, red. Th. Mommsen, P.M. Meyer, Berolini 1905, repr. Berlin 1970
- Coll. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* (w:) *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, t. II (*Auctores*), red. S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz, Florentiae 1940–1943
- D. *Digesta. Corpus Iuris Civilis*, t. I, red. P. Krüger, Berolini 1954
- Decret. *Decretalium Gregorii papae IX compilationis libri V* (w:) *Corpus Iuris Canonici. Pars secunda: Decretalium Collectiones. Decretales Gregorii*, red. E.L. Richter, E. Friedberg, Leipzig 1881
- FIRA (Bruns) *Fontes Iuris Romani Antiqui. Pars prior: Leges et negotia*, red. C.G. Bruns, Tubingae 1909
- FIRA (Riccob.) *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, t. I–III, red. S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz, Florentiae 1940–1943
- Gai *Gai Institutionum commentarii quattuor* (w:) *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, t. II (*Auctores*), red. S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz, Florentiae 1940–1943
- Idt *Lex duodecim tabularum* (w:) *Fontes Iuris Romani Antiqui. Pars prior: Leges et negotia*, red. C.G. Bruns, Tubingae 1909

PS *Pauli Sententiae receptae* (w:) *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, t. II (*Auctores*), red. S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arango-Ruiz, Florentiae 1940–1943

1.2. Stary i Nowy Testament oraz teksty w tradycji żydowskiej włączane do Biblii

1 Macc.	1 Księga Machabejska
1 Sam.	1 Księga Samuela
1 Tym.	1 List do Tymoteusza
2 Macc.	2 Księga Machabejska
2 Sam.	2 Księga Samuela
Act. (<i>Acta apostolorum</i>)	Dzieje Apostolskie
Deutron. (<i>Deuteronomium</i>)	Księga Powtórzonego Prawa
Exod. (<i>Exodus</i>)	Księga Wyjścia
Ezd.	Księga Ezdrasza
Gen. (<i>Genesis</i>)	Księga Rodzaju
Ier.	Księga Jeremiasza
Is.	Księga Izajasza
J	Ewangelia według Jana
Jos.	Księga Jozuego
Jud.	Księga Judyty
Lc	Ewangelia według Łukasza
Lev. (<i>Leviticus</i>)	Księga Kapłańska
Mc	Ewangelia według Marka
Mich.	Księga Micheasza
Mt	Ewangelia według Mateusza
Num. (<i>Numeri</i>)	Księga Liczb
Ps.	Księga Psalmów
Ps. Sal.	Psalm Salomona
Zach.	Księga Zachariasza

1.3. Apokryfy

Acta Pil. = Nic. *Ewangelia Nikodema* inaczej *Dzieje Pilata* (*Acta Pilati*)

1.4. Źródła żydowskie

<i>A.z.</i>	Miszna, traktat „Awoda zara” („bałwochwalstwo”)
<i>Awot</i>	Miszna, traktat „Pirke Awot” („rozdziały Ojców”)
<i>bBB</i>	Talmud Babiloński, traktat „Bawa batra” („ostatnia brama”)
<i>bEr.</i>	Talmud Babiloński, traktat „Eruwin” („mieszania”)
<i>bSanh.</i>	Talmud Babiloński, traktat „Sanhedryn”
<i>Chag.</i>	Miszna, traktat „Chagiga” („uroczystość świąteczna”)
<i>Gen. R.</i>	Genesis Rabba (Wielki Midrasz do Księgi Rodzaju)
<i>Q</i>	zwój Qumran
<i>R.h.</i>	Miszna traktat „Rosz ha-Szana” („Nowy Rok”)
<i>Sanh.</i>	Miszna traktat „Sanhedryn”
<i>Tosifta R.h.</i>	Tosefta traktat „Rosz ha-Szana” („Nowy Rok”)
<i>Tosifta Sanh.</i>	Tosefta traktat „Sanhedryn”

1.5. Pisma rzymskich jurystów

<i>Call.</i>	Callistratus <i>de cogn. – libri de cognitionibus</i> <i>de iure fisci – libri de iure fisci</i> <i>quaest. – quaestiones</i>
<i>Cels.</i>	P.I. Celsus <i>dig. – libri digestorum</i>
<i>Gai.</i>	Gaius <i>ad ed. prov. – libri ad edictum provinciale</i> <i>de leg. ad ed. urb. – libri de legatis ad edictum urbicum</i>
<i>Hermog.</i>	Hermogenianus <i>iuris epit. – iuris epitomae</i>
<i>Iul.</i>	Salvius Iulianus <i>dig. – digesta</i>
<i>Lab. pith. a Paulo epit.</i>	<i>Labeonis pithana a Paulo epitomata</i>
<i>Macer</i>	Aemilius Macer <i>de appell. – libri de appellationibus</i> <i>de iud. publ. – libri de iudiciis publicis</i> <i>de off. praesid. – libri de officio praesidis</i>

- Marc. Aelius Marcianus
inst. – *institutiones*
l. s. ad s.c. Turpill. – *liber singularis ad senatus-*
consultum Turpillianum
publ. – *libri de iudiciis publicis*
- Mod. Herennius Modestinus
de poen. – *libri de poenis*
pand. – *pandectae*
reg. – *regulae*
resp. – *responsa*
- Pap. Aemilius Papinianus
de adult. – *libri de adulteriis*
def. – *definitiones*
quaest. – *quaestiones*
resp. – *responsa*
- Paul. Iulius Paulus
ad ed. – *libri ad edictum*
ad Plaut. – *libri ad Plautium*
ad Sab. – *libri ad Sabinum*
l. s. ad s.c. Libon. – *liber singularis ad senatus-*
consultum Libonianum
l. sing. de off. praef. vig. – *liber singularis de*
officio praetoris vigilum
sent. – *sententiae*
- Pomp. Sextus Pomponius
ad Q. Muc. – *libri ad Quintum Mucium*
- Scaev. Cervidius Scaevola
reg. – *regulae*
- Tryph. Tryphoninus
disp. – *disputationes*
- Ulp. Domitius Ulpianus
ad ed. – *libri ad edictum*
ad ed. aedil. curul. – *libri ad edictum aedilium*
curulium
ad l. Iul. et Pap. – *libri ad legem Iuliam et Pa-*
pianam
ad Sab. – *libri ad Sabinum*
de adult. – *libri de adulteriis*
de appellat. – *libri de appellationibus*
de off. quaest. – *libri de officio quaestorum*
de off. procons. – *libri de officio proconsulis*
de omn. trib. – *libri de omnibus tribunalibus*

- inst.* – *institutiones*
opin. – *opiniones*
 Ven. Venuleius Saturninus
de iud. publ. – *libri de iudiciis publicis*
de off. procons. – *libri de officio proconsulis*

1.6. Źródła literackie

- Amm. Marcell. *Rer. gest.* Ammianus Marcellinus *Rerum gestarum libri XXXI*
 Apul. *Met.* Lucius Apuleius *Metamorphoses sive Asinus Aureus*
 Aug. *de civ. Dei* Augustinus *De civitate Dei*
 Caes. *bell. Gall.* Gaius Julius Caesar *Commentarii rerum gestarum belli Gallici*
 Cass. Dio Lucius Cassius Dio Cocceianus Ῥωμαϊκά (*Historia Romana*)
 Cic. *ad Att.* Marcus Tullius Cicero *Epistulae ad Atticum*
 Cic. *de leg.* Marcus Tullius Cicero *De legibus*
 Cic. *de leg. agr.* Marcus Tullius Cicero *De lege agraria contra Rullum*
 Cic. *de prov. cons.* Marcus Tullius Cicero *De provinciis consularibus*
 Cic. *de re publ.* Marcus Tullius Cicero *De republica*
 Cic. *Flac.* Marcus Tullius Cicero *Pro Flacco*
 Cic. *part. orat.* Marcus Tullius Cicero *Partitiones oratoriae*
 Cic. *Philip.* Marcus Tullius Cicero *Philippicae*
 Cic. *pro Lig.* Marcus Tullius Cicero *Pro Ligario*
 Cic. *pro Rab.* Marcus Tullius Cicero *Pro Rabirio perduellionis reo*
 Cic. *pro Sulla* Marcus Tullius Cicero *Pro Sulla*
 Cic. *Verr.* Marcus Tullius Cicero *Actio in Verrem*
 Euseb. *Hist. Eccl.* Eusebius Pamphili Ἐκκλησιαστική Ἱστορία (*Historia Ecclesiastica*)
 Gal. *Anat.* Galenos Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλία ἐννέα (*Anathomia*)
 Gell. Aulus Gellius *Noctes Atticae*
 Herod. Herodotos Ἱστοριῶν βίβλιοι (*Historiae*)
 Hor. *Sat.* Quintus Horatius Flaccus *Sermones*
 Ioseph. *Antiq.* Flavius Iosephus Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία (*Antiquitates Iudaicae*)

Ioseph. <i>Bell. Iud.</i>	Flavius Iosephus Ἱστορία Ἰουδαϊκοῦ πολέμου πρὸς Ῥωμαίους (<i>Bellum Iudaicum</i>)
Ioseph. <i>c. Ap.</i>	Flavius Iosephus Πρὸς Ἀπίωνα (<i>Contra Apionem</i>)
Ioseph. <i>Vita</i>	Flavius Iosephus Ἰωσήπου βίος (<i>Vita</i>)
Iren. <i>adv. haer.</i>	Irenaeus <i>Adversus haereses</i>
Isid. <i>Etym.</i>	Isidorus Hispalensis <i>Etymologiarum libri XX</i>
Iust. <i>Apol.</i>	Iustinus philosophus Ἀπολογίαες (<i>Apologiae</i>)
Liv.	Titius Livius <i>Ab urbe condita</i>
Liv. <i>Per.</i>	Titius Livius <i>Periochae</i>
Lucan <i>Phar.</i>	Marcus Anneus Lucanus <i>Pharsalia</i> (in. <i>Belli civilis libri X</i>)
Orig. <i>c. Cels.</i>	Origenes Κατὰ Κέλσου (<i>contra Celsum</i>)
Ovid. <i>Met.</i>	Ovidius Naso <i>Metamorphoseon libri XV</i>
Petr. <i>Sat.</i>	Petronius <i>Satiricon</i>
Philo <i>c. Flac.</i>	Philo Judaeus <i>Contra Flaccum</i>
Philo <i>leg. ad Cai.</i>	Philo Judaeus <i>Legatio ad Caium</i>
Philostr. <i>VS</i>	Philostratus <i>Vitae Sophistarum</i>
Pl. <i>Nom.</i>	Plato Νόμοι (<i>De legibus</i>)
Plaut. <i>Mil. Gl.</i>	T. Maccius Plautus <i>Miles Gloriosus</i>
Plaut. <i>Mostell.</i>	T. Maccius Plautus <i>Mostellaria</i>
Polib.	Polybios Ἱστοριῶν βίβλιοι (<i>Historiae</i>)
Plin. <i>ep.</i>	Gaius Plinius Caecilius Secundus <i>Epistulae</i>
Plin. <i>NH</i>	Gaius Plinius Secundus <i>Naturalis historia</i>
Quint. <i>Inst.</i>	Quintilianus <i>Institutio oratoria</i>
Sall. <i>Iug.</i>	G. Sallustius Crispus <i>Bellum Iugurthinum</i>
Salv. <i>de gubern. Dei</i>	Salvianus <i>De gubernatione Dei libri VIII</i>
Schol. Apoll. Rhod.	Σχόλιον (<i>scholia</i> – komentarz) do pism Apolloniusza z Rodos (Apollonius Rhodius)
Sen. <i>ad Marc. de consol.</i>	Lucius Annaeus Seneca <i>Ad Marciam de consolatione</i>
Sen. <i>de ira</i>	Lucius Annaeus Seneca <i>De ira</i>
Sen. <i>de tranquil.</i>	Lucius Annaeus Seneca <i>De tranquillitate animi</i>
Sen. <i>ep.</i>	Lucius Annaeus Seneca <i>Epistulae morales ad Lucilium</i>
Sen. <i>Med.</i>	Lucius Annaeus Seneca <i>Medea</i>
Sen. <i>vit. beat.</i>	Lucius Annaeus Seneca <i>De vita beata</i>
SHA	<i>Scriptores Historiae Augustae</i>
Strab. <i>Geogr.</i>	Strabon Γεωγραφικά (<i>Geographica</i>)
Suet. <i>Aug.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Divus Augustus</i>
Suet. <i>Calig.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Caligula</i>

Suet. <i>Claud.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Divus Claudius</i>
Suet. <i>Div. Iul.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Divus Iulius</i>
Suet. <i>Dom.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Domitianus</i>
Suet. <i>Galba</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Galba</i>
Suet. <i>Nero</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Nero</i>
Suet. <i>Tib.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Tiberius</i>
Suet. <i>Vesp.</i>	Gaius Suetonius Tranquillus <i>De vita caesarum: Divus Vespasianus</i>
Sulp. Sev. <i>Chronic.</i>	Sulpicius Severus <i>Chronicorum libri duo</i> [vel] <i>Historia sacra</i>
Tac. <i>ann.</i>	P. Cornelius Tacitus <i>Annales</i>
Tac. <i>hist.</i>	P. Cornelius Tacitus <i>Historiae</i>
Tert. <i>Apol.</i>	Quintus Septimus Florens Tertullianus <i>Apologeticum</i>
Val. Max.	Valerius Maximus <i>Factorum et dictorum memorabilium libri novem</i>
Vel.	Velleius Paterculus <i>Res gestae divi Augusti</i>
Vergil. <i>En.</i>	Vergilius <i>Aeneis</i>
Vit. <i>de arch.</i>	Vitruvius <i>De architectura</i>

2. SERIE, SŁOWNIKI, ENCYKLOPEDIE

ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neuren Forschung</i> , Berlin–New York 1974 <i>sqq.</i>
Berger	A. Berger, <i>Encyclopedic Dictionary of Roman Law</i> , Philadelphia 1953
Brill's New Pauly	<i>Brill's New Pauly. Encyclopedia of the Ancient World. Antiquity</i> , Leiden–Boston 2002 <i>sqq.</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berolini 1869–1933
ED	<i>Enciclopedia del Diritto</i> , Milano 1958 <i>sqq.</i>
Encyklopedia archeologiczna	<i>Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej</i> , oprac. A. Negev, tłum. O. Zienkiewicz, Warszawa 2002

- Ernout – Meillet A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris 1959
- Heumann – Seckel H. Heumanns, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts in neunter Auflage, neu bearbeitet von Dr. E. Seckel*, Jena 1914
- Lewis & Short Ch.T. Lewis, Ch. Short, *A Latin Dictionary: Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary: Revised, Enlarged, and in Great Part Rewritten by Charlton T. Lewis, Ph.D. and Charles Short*, Oxford 1958
- Liddell & Scott H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott. A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir Henry Studart Jones with the Assistance of Roderick McKenzie*, Oxford 1961
- Litewski W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998
- MEKA *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, Warszawa 1990
- NNDI *Novissimo Digesto Italiano*, Torino 1957
- RE *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von G. Wissowa*, Stuttgart 1894 sqq.
- Sondel J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997
- SPA *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 2001
- Thes.L.L. *Thesaurus Linguae Latinae*, Leipzig 1900 sqq.
- Vademecum *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. I–III, Warszawa 1999–2001
- VIR *Vocabularium iurisprudentiae Romanae iussu Instituti Savignani compositum*, t. I–V, Berlin 1894–1964
- Walde – Hofmann A. Walde, J.B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heildeberg 1938–1954
- Wołodkiewicz W. Wołodkiewicz, *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986

3. CZASOPISMA I PERIODYKI

- AC Acta Classica. Journal of the Classical Association of South Africa, 1958 *sqq.*
- AG Archivio Giuridico „Filippo Serafini”, Bolonia–Pisa–Messina–Modena 1868 *sqq.*
- AJPh The American Journal of Philology, John Hopkins University, 1880 *sqq.*
- AJTh American Journal of Theology, Chicago 1897–1920
- Annales UMCS Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin 1946 *sqq.*
- Annali Palermo Annali del Seminario Giuridico dell’Università di Palermo 1912 *sqq.*
- Athenaeum Athenaeum. Studi Periodici di Lettura e Storia dell’Antichità, Pavia 1913 *sqq.*
- AUNC Acta Universitatis Nicolai Copernici, Toruń 1968 *sqq.*
- Bib. Arch. The Biblical Archeologist, Atlanta 1938 *sqq.*
- BIDR Bulletino dell’Istituto di Diritto Romano, Roma–Milano 1888 *sqq.*
- BW The Biblical World, Chicago 1893 *sqq.*
- BZNW Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, Berlin 1923 *sqq.*
- CBQ The Catholic Biblical Quarterly, Washington 1939 *sqq.*
- CJ The Classical Journal – Journal of Classical Association of the Middle West and South, 1930 *sqq.*
- CP Classical Philology, Chicago 1906 *sqq.*
- CPH Czasopismo Prawno-Historyczne, Poznań 1958 *sqq.*
- CQ The Classical Quarterly, Cambridge 1906 *sqq.*
- CR The Classical Review, London–Oxford 1887 *sqq.*
- EOS EOS. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum, Lwów–Wrocław 1894 *sqq.*
- HTR Harvard Theological Review, Cambridge 1908 *sqq.*
- Index Index. Quaderni camerti di studi romanistici / International Survey of Roman Law, Napoli 1970 *sqq.*
- IURA Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico, Catania–Napoli 1950 *sqq.*

- JBL Journal of Biblical Literature, Atlanta GA 1881 *sqq.*
 JBR Journal of Bible and Religion, Oxford 1937 *sqq.*
 JHS Journal of Historical Studies (wcześniej Bulletin of the Institute of Historical Research), London 1923 *sqq.*
 JJP The Journal of Juristic Papyrology, Warszawa 1948 *sqq.*
 JJS Journal of Jewish Studies, Oxford 1948 *sqq.*
 JQR The Jewish Quarterly Review, Pennsylvania 1889 *sqq.*
 JR The Journal of Religion, Chicago 1882 *sqq.*
 JRS The Journal of Roman Studies, London 1911 *sqq.*
 JSJ The Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period, Leiden–Boston–Massachusetts 1970 *sqq.*
 JTS Journal of Theological Studies, Oxford 1899 *sqq.*
 Klio Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Leipzig–Wiesbaden 1902–1944, 1959 *sqq.*
 Labeo Labeo. Rassegna di Diritto Romano, Napoli 1955 *sqq.*
 LQR The Law Quarterly Review, Cambridge 1885 *sqq.*
 NTS New Testament Studies, Cambridge 1955 *sqq.*
 ÖAK Österreichisches Archiv für Kirchenrecht für Recht & Religion, Freistadt 1999 *sqq.*
 OIR Orbis Iuris Romani. Journal of Ancient Law Studies, Brno–Bratislava 1995 *sqq.*
 RBL Ruch Biblijny i Liturgiczny, Kraków 1948 *sqq.*
 Rev. Arch. Revue Archéologique, Paris 1844 *sqq.*
 Rev. Bibl. Revue Biblique, Jerozolima 1892 *sqq.*
 Rev. Ét. Juiv. La Revue des Études Juives, Paris 1892 *sqq.*
 RHD Revue Historique de droit français et étranger, Paris 1855 *sqq.*
 RIDA Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Bruxelles 1948 *sqq.*
 RSR Recherches de science religieuse, Paris 1910 *sqq.*

SDHI	Studia et Documenta Historiae et Iuris, Roma 1935 <i>sqq.</i>
SIL	Studia Iuridica Lublinensia, Lublin 2003 <i>sqq.</i>
ThQ	Theologische Quartalschrift, Tübingen 1819 <i>sqq.</i>
TR	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis [Revue d'Histoire du Droit; The Legal History Review], Groningen–Bruxelles–Haag 1918 <i>sqq.</i>
TS	Theological Studies, Milwaukee 1939 <i>sqq.</i>
WTJ	The Westminster Theological Journal, Philadelphia 1938 <i>sqq.</i>
ZN KUL	Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 1957 <i>sqq.</i>
ZNUJ	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1888 <i>sqq.</i>
ZNUŁ	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1945 <i>sqq.</i>
ZnW	Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, Berlin–New York 1900 <i>sqq.</i>
ZP [UKSW]	Zeszyty Prawnicze Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2001 <i>sqq.</i>
ZSS	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, Köln–Wien–Weimar 1880 <i>sqq.</i>

4. NAJWAŻNIEJSZE SKRÓTY I ODEŚLANIA TECHNICZNE

<i>c.</i>	<i>circa</i> – około
<i>e.g.</i>	<i>exempli gratia</i> – na przykład
<i>i.e.</i>	<i>id est</i> – to jest, to znaczy
<i>infra</i>	poniżej, dalej
<i>n.</i>	nota, przypis
<i>retro</i>	uprzednio, wcześniej
<i>s.v.</i>	<i>sub voce</i> – pod hasłem
<i>sc.</i>	<i>scilicet</i> – czyli
<i>sqq.</i>	<i>sequentes, sequentia</i> – i następne, i dalsze
<i>supra</i>	powyżej
<i>ver.</i>	<i>versus</i> – wiersz

WPROWADZENIE

PROCES W SPRAWIE JEZUSA

— TEMAT AKTUALNY

Znawca prawa rzymskiego, Henryk Kupiszewski, napisał kilkadziesiąt lat temu, że „nauka światowa zagadnieniami prawa w Starym i Nowym Testamencie para się od dawna i nieustannie”¹. Zagadnieniem, do którego niemal bez przerwy powraca krytyczna i wiedzioną ludzkim imperatywem poszukiwania rzeczy pierwszych i najważniejszych myśli, jest bezdyskusyjnie proces w sprawie Jezusa z Nazaretu. Podejmowany od kilku wieków temat wciąż jawi się jako aktualny i inspirujący przedmiot badań prowadzonych przez specjalistów z różnych dziedzin. O tym, jak bardzo przypadek Jezusa wciąż pobudza do stawiania pytań i szukania odpowiedzi – zarówno religioznawców, filozofów, historyków dziejów antycznych, jak i prawników – świadczy stale wzrastająca liczba publikacji na ten temat². Sam proces, określany jako „największa zalegalizowana zbrodnia czasów antycznych”³, „proces pospieszny i niesprawiedliwy”⁴, wzbudza, jako wydarzenie historyczne, różne emocje i jest podatny na niekoniecznie ideologicznie neutralne interpretacje⁵. Z drugiej też strony, jak pisał jeden z badaczy tej kwestii,

¹ H. Kupiszewski, *Nowy Testament a historia prawa*, Prawo Kanoniczne, 29 (1986), s. 14–26.

² Por. zestawienie literatury na końcu książki. Zob. też zestawienie starszej literatury w: *Life of Jesus Research. An Annotated Bibliography*, red. C.A. Evans, Leiden–New York–Köln 1996, s. 219–234; a także zestawienie dzieł najstarszych, publikowanych w latach 1676–1912, prezentowane przez J. Justera, *Les Juifs dans l’empire romain. Leur condition juridique, économique et sociale*, t. II, Paris 1914, s. 137 i nast.; zob. też zestawienia: D.-R. Catchpole, *The Trial of Jesus. A Study in the Gospels and Jewish Historiography from 1770 to the Present Day*, Leiden 1971; oraz wg zagadnień tematycznych: M. Miglietta (w:) AA.VV., *Il processo contro Gesù*, Napoli 1999, s. 245–267, uzupełnione o dodatkowe pozycje w wyd. hiszpańskim, cit. *infra* w n. 8.

³ C.F. Frepoli, *Il processo romano antico criminale nella Giudea a Gesù di Nazareth presso il tribunale militare del giudice Ponzio Pilato procuratore imperiale*, Studi Giuridici 13 (1979), s. 9: „più grande crimine legalizzato di tutta la storia antica”.

⁴ J.-M. Varaut, *Le procès de Jésus crucifié sous Ponce Pilate*, Paris 1997, s. 11: „procès hâtif et injuste”.

⁵ Por. rozważania w części IV.

Jean Imbert w 1968 r., „chcąc zacytować wszystkie prace napisane na ten temat, trzeba by popaść w nieznośne wyliczanie”⁶.

Można tym samym postawić pytanie: czy po ukazaniu się tylu już publikacji na temat procesu Jezusa, mniej lub bardziej wnikliwych i interdyscyplinarnych, jak też po wszystkich kolokwiach, sympozjach i konferencjach naukowych⁷, uwieńczonych wydaniem przeróżnych zbiorów pokonferencyjnych⁸, które zawsze mają na celu odsłonięcie prawdy, wciąż jeszcze można stawiać nowe pytania na ten temat? Czy jest możliwe udzielenie ostatecznych odpowiedzi, które mogłyby rozwiązać wszelkie wątpliwości? Pytania te są tym bardziej ważne, że od lat materiałów źródłowych, jaki badacz tego zagadnienia ma do dyspozycji, a który niełatwo poddać się interpretacji, jest – w zasadzie – ten sam. W drugiej połowie XX w. miały wprowadzić miejsce nowe odkrycia, jak przykładowo te w latach 40.–60. XX w. na Pustyni Judzkiej, niedaleko Jerycha, w pobliżu Morza Martwego, w jedenastu grotach Qumran, czy te w latach 50.–60. XX w. w grotach Wadi Murabbat i Wadi Seija. Prowadzone od 1947 r. badania archeologów i innych specjalistów we wspomnianych miejscach, choć dają podstawę do nowych wniosków na temat organizacji religijnej gminy eseneńczyków, jak i powstania Bar Kochby (ok. 132–135/136 po Chr.), które jest też znane jako druga wojna żydowska⁹, jak też potwierdzają tezę, że Biblia coraz bardziej staje się – jako pismo uniwersalne i niejako *arrachée aux sables* – wydartą piaskom wspomnianej Pustyni Judzkiej¹⁰, nie stanowią jednak re-

⁶ J. Imbert, *Le procès du Christ. Essai de mise au point* (w:) *Studi Grosso*, t. V, Torino 1968, s. 395: „il ne peut être question de citer tous les ouvrages, sous peine de tomber dans une énumération fastidieuse”.

⁷ Wystarczy wspomnieć o niedawno mającej miejsce naukowej sesji poświęconej temu zagadnieniu, która odbyła się w marcu 2009 r. w Polo Universitario di Imperia w Genui. Udział w niej wzięli m.in. tacy badacze rzymskiej starożytności, jak Massimo Miglietta z Uniwersytetu w Trydencie czy Bernardo Santalucia z Uniwersytetu we Florencji; zob. *Processi in scene. Il processo di Gesù*: <http://www.giuri.unige.it/documents/processiinscena.pdf>.

⁸ Zob. e.g.: zbiory wydane na podstawie materiałów z sympozjów i konferencji: AA.VV., *Procès de Jésus, procès des Juifs?* (materiały z konferencji w Tuluzie z 1996 r.), red. A. Marchadour, Paris 1998; AA.VV., *Der Prozeß gegen Jesus: Historische Rückfrage und theologische Deutung*, red. K. Kartelge, Freiburg 1989; AA.VV., *Il processo contro Gesù*, red. F. Amarelli, F. Lucrezi, wstęp F.P. Casavola, Napoli 1999 [rec.: S.A. Fusco, SDHI 66 (2000), s. 603–608; M. Miglietta, Labeo 46 (2000), s. 318–321; *idem*, AG 221 (2001), s. 473–493; *idem*, SDHI 70 (2004), s. 561–564]; por. wydanie tomu w języku hiszpańskim, *El proceso contra Jesús*, wstęp F. Fernández de Buján, tłum. A. Fernández de Buján, Madrid 2002 [rec. F.J. Andrés Santos, Hispania Antiqua. Revista de Historia Antiqua 30 (2006), s. 230–235].

⁹ Na temat tych odkryć, wraz z odesłaniem do literatury przedmiotu, zob. część I, rozdział 1, pkt 1.1.; na temat tzw. drugiej wojny żydowskiej zob. uwagi w części II, rozdziale 1.

¹⁰ Słowa Wstępu w: AA.VV., *Bible et droit. L'esprit des lois*, red. F. Mies, Bruxelles 2001, s. 5.

wolucyjnych odkryć, a jedynie potwierdzają kształt organizacyjny gmin żydowskich oparty na tradycji przodków, przez co wskazują, że pomimo inwazji Rzymian, organizacja stale oparta była na tym, co dawne i tradycyjne.

Takie niedookreślenie źródłowe, jak i otwarcie całego zagadnienia procesu Jezusa na interpretację jest jednak przyczyną, z powodu której wiele kwestii o zabarwieniu tak historycznym, jak i prawnym wciąż pozostaje w sferze wątpliwości i ciągle wiele osób pozostaje nieprzekonanych, pomimo coraz to nowych propozycji rozwiązań wskazywanych w literaturze. Lista takich pytań bez jednoznacznej odpowiedzi wydaje się ogromna. Przykładowo wskazać można takie problemy: Kto skazał Jezusa na śmierć – Żydzi czy Rzymianie? Z jakiego powodu Jezus został w rzeczywistości skazany? Czy z powodów religijnych, czy z racji politycznych? Czy wyrok skazujący (Sanhedrynu czy Piłata) został wydany zgodnie z regułami proceduralnymi, czy proces może być określony jako proces nielegalny? Czy wina Jezusa została wystarczająco udowodniona, czy Jezus był raczej ofiarą ogromnego błędu procesowego? Co więcej, pojawiają się także liczne kwestie wynikające z charakteru narracji samych Ewangelii, jak, przykładowo: rola Judasza Iskarioty – jako zdrajcy albo może politycznie uwikłanej ofiary? Data śmierci Jezusa – 14 czy 15 dzień Nisan (marzec/kwiecień) 30, 31 czy 33 roku? Spotkanie członków Sanhedrynu – gdzie i kiedy dokładnie miało miejsce? Rola Heroda Antypasa w procesie – znacząca czy zupełnie marginalna? Osoba Barabasa – zwyczajny zabójca czy bohater żydowskiego ruchu oporu przeciwko Rzymianom? Za Giorgio Jossa¹¹, historykiem kościoła starożytnego z Uniwersytetu w Neapolu, można zamknąć taką listę pytań bez jednoznacznej odpowiedzi stwierdzeniem, że nie jest zupełnie bezużyteczne nowe odniesienie się do problemu. W świetle takiej konkluzji można też zgodzić się ze słowami Gerda Theißen, biblisty i specjalisty w zakresie Nowego Testamentu na Uniwersytecie w Heidelbergu, który w pracy poświęconej społecznym początkom chrześcijaństwa (wciąż jeszcze prymitywnie zorganizowanego) stwierdził, że choć w tej materii tak wiele kwestii pozostanie w sferze lepiej lub gorzej uzasadnionych hipotez, praca naukowa dotąd jest uzasadniona i konieczna, jak długo możliwe jest proponowanie rozwiązań lepszych lub gorszych, jednak wciąż formułowanych w związku ze źródłami, a przez to mającymi uzasadnioną podstawę i pozwalającymi na konfrontację¹².

Należy jednak zauważyć, że badania w tym zakresie niekoniecznie muszą iść w jednym kierunku. I rzeczywiście, przeglądając prace naukowe powstałe na ten temat, wskazać można kilka powtarzających się kierunków badawczych, które

¹¹ G. Jossa, *Il processo di Gesù*, Brescia 2002, s. 10: „non del tutto inutile una nuova trattazione del problema”.

¹² G. Theißen, *Soziologie der Jesusbewegung. Ein Beitrag zur Geschichte des Urchristentums*, München 1977; w polskim przekładzie: *Czasy Jezusa. Tło społeczne pierwotnego chrześcijaństwa*, tłum. F. Wycisk, Kraków 2004, s. 13.

stawiają sobie za cel ustalenie takich kwestii związanych z procesem Jezusa, jak: historyczna kolej wydarzeń, których opis odnaleźć można w Ewangeliach¹³; rola, jaką w tych wydarzeniach mogła odegrać Najwyższa Rada Żydowska – Sanhe-

¹³ Zob. przykładowo, ciekawe rekonstrukcje i analizy procesu w sprawie Jezusa, z uwzględnieniem prawnych aspektów: J. Knowlton, *The Trial of Jesus: A Study in Jewish Jurisprudence*, Washington D.C. 1900; S. Buss, *The Trial of Jesus, Illustrated from Talmud and Roman Law*, New York 1906; F. Doerr, *Der Prozeß Jesu in rechtsgeschichtlicher Beleuchtung*, Berlin–Stuttgart–Leipzig 1920 (w polskim przekładzie: *Proces Jezusa Chrystusa w oświeceniu prawno-historycznym*, tłum. S. Glaser, Wilno 1927); J. Imbert, *Un point de droit: est-ce Pilate qui a condamné Jésus-Christ?*, Paris 1947; *idem*, *Les aspects juridiques du procès de Jésus*, Bulletin des Étudiants catholiques de Nancy 1954, s. 10–16; *idem*, *Le procès du Christ*, s. 395–417; T.A. Burkill, *The Trial of Jesus*, Vigiliae Christianae 12 (1958) 1, s. 1–18; P. Benoît, *Le Procès de Jésus* (w:) *La Vie Intellectuelle. Revues des Jeunes* 1940, s. 200–213 (février); 372–378 (mars); 54–64 (avril), przedr. w: *idem*, *Exégèse et Théologie*, t. I, Paris 1961, s. 265–289; P. Winter, *On the Trial of Jesus*, Berlin 1961 [rec.: R.M. Grant w: JBL 80 (1961) 2, s. 185–186; G.F. Snyder w: JBR 31 (1963) 4, s. 338; O. Betz w: JR 44 (1964) 2, s. 181–182]; *idem*, *Zum Prozeß Jesu*, Das Altertum 9 (1963), s. 157–164; A.N. Sherwin-White, *On the Trial of Christ in the Synoptic Gospels* (w:) *idem*, *Roman Society and Roman Law in the New Testament* (The Sarum Lectures 1960–1961), Oxford 1963, s. 24–47 [i polemiczna rec.: T.A. Burkill, *The Condemnation of Jesus: A Critique of Sherwin-White's Thesis*, Novum Testamentum 12 (1970), s. 321–342]; G. Longo, *Il processo di Gesù* (w:) *Studi Grosso*, t. I, s. 529–605; *idem*, *La condanna di Gesù*, IURA 20 (1969), s. 233–256; *idem*, *Critica e storia intorno alla vita e alla morte di Gesù*, Annales Università di Genova 1972; *idem*, *Ponzio Pilato* (w:) *Studi Biscardi*, t. III, Milano 1982, s. 133–157; P. de Francisci, *Brevi riflessioni intorno al „Processo” di Gesù* (w:) *Studi Grosso*, t. I, s. 3–25; J. Duncan, M. Derrett, *An Oriental Lawyer Looks at the Trial of Jesus and the Doctrine of Redemption*, London 1966; G. di Miscio, *Il processo di Cristo*, Milano 1967; S.G.F. Brandon, *The Trial of Jesus of Nazareth*, London 1968; E. Bammel, *The Trial of Jesus*, Naperville 1970; AA.VV., *The Trial of Jesus: Cambridge Studies in Honour of C.F.D. Moule*, red. E. Bammel, London 1970; L. Bove, *A proposito del processo di Gesù* (w:) *Studi Volterra*, t. VII, Milano 1971, s. 83–111; A. Strobel, *Die Stunde der Wahrheit: Untersuchungen zum Strafverfahren gegen Jesus*, Tübingen 1980; P. Pajardi, *Un giurista legge la Bibbia*, Milano 1983; *idem*, *Il processo di Gesù*, Milano 1994; C. Nardi, *Il processo di Gesù „Re dei Giudei”*, Bari 1966 oraz polemika: C. Castello, *Relazione dibattito sul libro di Nardi* (w:) *Scritti Scelti di Diritto Romano: Servi Filii Nuptiae*, Genova 2002, s. 517–522; S. Légasse, *Le Procès de Jésus. L'Histoire*, Paris 1994 [rec. D.R. Catchpole w: Novum Testamentum 40 (1998) 3, s. 308]; M. Miglietta, *Riflessioni intorno al processo a Gesù*, JUS. Rivista di Scienze Giuridiche 1 (1994), s. 147–184 [w przekładzie polskim: *Uwagi o procesie Chrystusa*, ZP [UKSW] 5 (2005) 1, s. 5–49, tłum. L. Kazana]; *idem*, *Il processo a Gesù di Nazareth [a proposito di P. Pajardi, Il processo di Gesù]*, Milano 1994], SDHI 61 (1995), s. 767–784; *idem*, *I.N.R.I. Studi e riflessioni intorno al processo di Gesù*, Napoli 2011; A. Watson, *The Trial of Jesus*, Athens GA 1995; *idem*, *The Trial of Jesus* (w:) *idem*, *Jesus: a Profile*, Athens & London 1998, s. 68–85; U. Berger-Delhey, *Das Urteil des Pilatus. Anmerkungen zum be-*

dryn¹⁴; ocena tego procesu pod kątem jego praworządności i sprawiedliwości¹⁵; czy też wskazanie winnych śmierci Jezusa, co też stanowiło główny przedmiot

deutendsten Strafprozeß der Geschichte (w:) *Festschrift Trinkner*, Heidelberg 1995, s. 19–38; D. Krimphove, „Wir haben ein Gesetz...!” *Rechtliche Anmerkungen zum Strafverfahren gegen Jesus*, Münster 1997; G.O. Kirner, *Strafgewalt und Provinzialherrschaft: eine Untersuchung zur Strafgewaltspraxis der römischen Statthalter in Judäa (6–66 n. Chr.)*, Berlin 2004, s. 247–291: rozdział VI: „Die Kreuzigung Jesu von Nazareth”; G. Jossa, *Il processo di Gesù*; W. Reinbold, *Der Prozeß Jesu*, Göttingen 2006; R. Baer, *Sokrates und Jesus in Prozeß und Tod. Analogien und Differenzen*, Niederuzwil 2007; czy J.M. Ribas-Alba, *El Proceso a Jesús de Nazaret. Un estudio histórico-jurídico*, wyd. II, Granada 2007; A. Bel-lodi Ansaloni, *Riflessioni sulla condotta processuale di Gesù davanti Pilato* (w:) *Studi Nicosia*, t. I, Catania 2007, s. 443–492; G. Adalberto, E. Grzybek, *Der Prozess Jesu. Jüdische Justizautonomie und römische Strafgewalt. Eine philologisch-verfassungsgeschichtliche Studie*, München 2008, wraz z zestawieniem literatury na s. 87–92; V. Vladár, *Proces s Ježišom Kristom pred Ponciom Pilátom podl'a rímskeho práva* (w:) *Súdne reči a veľ'ké súdne procesy podl'a justiniánskych Digest a iných prameňov rímskeho práva*, Trnava 2010, s. 91–121; spośród studiów w języku polskim, zob.: ks. E. Dąbrowski, *Proces Chrystusa w świetle historyczno-krytycznym*, Poznań–Warszawa–Lublin 1965; ks. W. Chrostowski, M. Kuryłowicz, *I wybrali Barabasa* (w:) *Procesy wszechczasów, Pitaval „Prawa i Życia”*, Kraków 1989, s. 13–23; M. Kuryłowicz, *Jakim prawem skazano Jezusa*, Dziennik Wschodni z 3 kwietnia 1999 r.; *idem*, *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006, s. 112–118; K. Baran, *Prefekt Judei w czasach Tyberiusza*, Tygodnik Powszechny 13 (1980), s. 2–3; W. Knap, *Proces Jezusa*, Dziennik Polski 75 (2002), s. 5; E. Stawicka, *Proces Jezusa Chrystusa*, Palestra 459–460 (1996) 3–4, s. 114–118; J. Cieląg, *Poncjusz Pilat prefekt Judei*, Kraków–Mogilany 2003, s. 75–102; *idem*, *Crimen laesae maiestatis czy perduellio? Za jakie przestępstwo został skazany Jezus przed sądem Poncjusza Pilata* (w:) *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 37–44. Niedawno syntetyczną analizę wraz z elementami analizy prawnej przedstawił także M. Jońca, *Czy jesteś Królem?* (w:) *idem*, *Głośnie rzymskie procesy karne*, Wrocław 2009, s. 184–210. Zob. też recenzję mojej książki: W. Bejda, M. Jońca, *Quod homines credere volunt, id facile credunt* [Uwagi polemiczne], CPH 57 (2005) 2, s. 379–400, wraz z moją repliką: *Głos w dyskusji nad Procesem Jezusa*, CPH 59 (2007) 1, s. 247–284.

¹⁴ Zob. e.g. ciekawy artykuł P. Konieczniaka, *Proces Chrystusa*, Magazyn Historyczny – Mówią Wieki 7 (1990), s. 23–28.

¹⁵ Tak przykładowo M. Miglietta, *Riflessioni*, s. 161, który podkreślił, że celem, jaki sobie postawił, jest dotarcie do prawdy, nawet wbrew postulatowi teologów; por. s. 184, gdzie uczony ten, romanista i historyk prawa na Uniwersytecie w Trydencie, zadeklarował, że najważniejszym zadaniem historyka prawa jest wyjaśnienie, czy proces był zgodny z ówczesnym prawem, a mianowicie, czy było to *iudicium iustum* czy *iudicium iniustum*. Zob. sprzeczne opinie: P. Pajardi, *Un giurista*, s. 651 i 722, który uznał, że postępowanie to zostało przeprowadzone w sposób nienaruszający praw oskarżonego, oraz cytowany już C.F. Frepoli, *Il processo*, s. 9, który nazwał proces Jezusa największą zbrodnią w majestacie prawa całej starożytności.

rozważań badaczy XIX- i XX-wiecznych¹⁶. To ostatnie podejście badawcze jest dziś już – jak się wydaje słusznie – generalnie zarzucone, bowiem nie da się ukryć, że przy takim postawieniu pytania, uczeni, zapominając o mniej lub bardziej wyraźnie założonym pryncypium uczciwości naukowej, dokonywali niejako przy okazji analizy wydarzeń, swoistych rozrachunków religijnych czy też ideologicznych¹⁷. Inaczej bowiem *casus* ten widział teolog, a inaczej historyk prawa; inaczej Żyd, a inaczej chrześcijanin. Warunkiem *sine qua non* jest jednak stawianie hipotez zgodnie z Tacytowską deklaracją, aby pisać bez emocji – *sine ira et studio* (Tac. *ann.* 1.1).

We wstępie do polskiego wydania książki Gezy Vermesa, pt. *Jezus Żyd*, przeczytać można: „Podobnie jak myśl filozofów nigdy nie przestanie powracać do odwiecznych pytań – o byt, dobro, piękno, prawdę – tak samo historycy i teologowie, bibliści i egzegeci nie przestaną zapytywać o Jezusa (...)”¹⁸.

Warto tym samym ponownie powrócić do „procesu Jezusa”, stawiając jednak pytanie, jaką postawę wobec tych wydarzeń, które rozegrały się przed władzą rzymską, może przyjąć prawnik? Pytanie to ważne, ponieważ, oprócz kilku opracowań, proces Jezusa z Nazaretu wciąż nie był przedmiotem wyczerpującej analizy pod względem problematyki prawnej, jako że w opracowaniach pomija się problem stosowania w postępowaniu sądowym norm prawa rzymskiego – zarówno materialnego, jak i proceduralnego. Nietrudno bowiem zauważyć, że wśród dzieł traktujących o procesie Jezusa przeważają opracowania o charakterze biograficznym lub egzegetycznym, a czasem i czysto spekulatywnym¹⁹. Stąd też

¹⁶ Zob. przykładowo: J. Imbert, *Le procès du Christ*, s. 415–417, który wyróżnił odpowiedzialność moralną za śmierć Jezusa, którą ponoszą Żydzi, oraz odpowiedzialność prawną obciążającą Piłata (Rzymian), bowiem to on wydał wyrok. Podobnie R. Besnier, *Le procès du Christ*, TR 18 (1950), s. 191, 206–209.

¹⁷ Zob. choćby intuicyjnie „nie-neutralne” pytanie Jacques Duquesne, *Jésus*, Paris 1996, cit. w polskim przekładzie: *Jezus*, tłum. L. Kossobudzki, Gdańsk 1996, s. 156: „Kto mianowicie ponosi winę za skazanie i śmierć Jezusa? Żydzi? Rzymianie? A poprzez nich my wszyscy?”; s. 165: „Kto w końcu ponosi odpowiedzialność za ten wyrok?”

¹⁸ Ze Wstępu H. Woźniakowskiego do polskiego wydania książki G. Vermesa, *Jezus Żyd. Ewangelia w oczach historyka*, tłum. M. Romanek, Kraków 2003 (I wyd. *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels*, New York 1973), s. 5.

¹⁹ Zob. w szczególności takie literackie, nierzadko powieściowe, opracowania biograficzne, jak: R. Brandstaetter, *Jezus z Nazarethu*, t. I–IV, Kraków 2003, powieść będącą jedną z najpiękniejszych stylizacji biblijnych, jakie powstały w literaturze polskiej; a także E.G. White, *Desire of Ages*, Mountain View, California 1940, cit. w przekładzie polskim *Życie Jezusa*, tłum. A. Górski, wyd. V, Warszawa 1988; J. Duquesne, *Jésus*, Paris 1996, cit. w polskim przekładzie: *Jezus*, tłum. L. Kossobudzki, Gdańsk 1996; G. Ricciotti, *Vita di Gesù Cristo*, Roma 1941, cit. w polskim przekładzie: *Życie Jezusa Chrystusa*, wyd. II, tłum. J. Skowroński, wstęp ks. E. Dąbrowski, Warszawa 2000; J. Gniska, *Jesus von Nazareth. Botschaft und Geschichte*, wyd. VI, Freiburg im Breisgau 2000, cit. we-

podjęcie próby przedstawienia postępowania w sprawie Jezusa od strony prawnej, a zwłaszcza od strony rzymskich zasad i norm procesowych, wciąż wydaje się w świetle powyższych okoliczności w pełni uzasadnione.

Konieczne jest też już na wstępie rozważań wyjaśnienie, jak rozumiany będzie „proces Jezusa” w toku dalszego wywodu, a to z uwagi na sygnalizowany już fakt, że wydarzenia, których widownią była Jerozolima w latach 30. I w. po Chr., bywały i są przedmiotem różnych kwalifikacji. Właśnie samo rozumienie procesu, będącego wydarzeniem historycznym, może być bardzo różne. Nie-

dług polskiego wydania: *Jezus z Nazaretu*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2005; H. Daniel-Rops, *Histoire Sainte – Jésus et son temps*, Paris 1945, cit. w polskim przekładzie: *Dzieje Chrystusa*, t. I–II, tłum. Z. Starowieyska-Morstinowa, Warszawa 1951; P. Seewald, *Jesus Christus, Die Biografie*, München 2009, cit. według polskiego wydania *Jezus Chrystus. Biografia*, tłum. J. Jurczyński, Kraków 2011; P. Johnson, *Jesus. A Biography from a Believer*, New York 2010, cit. w polskim przekładzie *Jezus. Najwierniejsza biografia*, tłum. P. Borkowski, Warszawa 2011. Zob. też jedno z dawniejszych opracowań: G.W.F. Hegel, *Das Leben Jesu*, cit. według włoskiego przekładu *Vita di Gesù*, tłum. z niem. A. Apor-tone, wstęp P. Miccoli, Roma 1995. Spośród biografii, zwracających szczególną uwagę na aspekty egzegetyczne, zob. J. Zink, *Jesus. Meister der Spiritualität*, Freiburg im Breisgau 2001, cit. według polskiego przekładu *Jezus*, tłum. M. Ruta, Kraków 2004; J. Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, t. I–II, Freiburg 2007, cit. w polskim przekładzie: *Jezus z Nazaretu*, tłum. W. Szymon, t. I, Kraków 2007– t. II, Kielce 2011; L. Freeman, *Jesus the Teacher Within*, Paris 2000, cit. w polskim przekładzie *Jezus – wewnętrzny nauczyciel*, tłum. E.E. Nowakowska, z przedmową Dalajlamy, Kraków 2007; ks. A.J. Skowronek, *Kim jest Jezus z Nazaretu? Refleksje u progu XXI wieku*, Kraków 2003; A. Jankowski (OSB), *Dwadzieścia dialogów Jezusa*, Kraków 2004. Zob. też wydane w ostatnich dniach zbiory komentarzy w duchu Tradycji Kościoła, w tym w kontekście liturgii, do Pisma Świętego, w szczególności zaś do pism Nowego Testamentu, wraz ze zbiorem encyklik papieskich, listów i homilii, autorstwa Jana Pawła II, *Żywoł Jezusa*, Kraków 2012, w szczególności s. 431–482 (rozdział IX: „Ewangelia Męki, Śmierci i Zmartwychwstania Jezusa”); s. 555–581 (Rozdział XI: „Męka i śmierć Pana Jezusa”) oraz *Komentarz do ksiąg Nowego Testamentu*, Kraków 2012. Zob. wreszcie opracowania – biografie, których autorzy poszukują nowych, nierzadko kontrowersyjnych, dróg odczytania przekazanych przez ewangelistów momentów z życia Jezusa: V. Loupan, A. Noël, *Enquête sur la mort de Jésus*, Paris 2005, w polskim przekładzie *Śledztwo w sprawie śmierci Jezusa*, tłum. W. Szymon, Kraków 2010; S. Jacobovici, Ch. Pellegrino, *The Jesus Family Tomb*, New York 2007, cit. w polskim przekładzie *Prawdziwy Grób Jezusa*, przedmowa J. Cameron, tłum. J. Przyjemska, Warszawa 2007; G. Lohfink, *Der letzte Tag Jesu. Was bei der Passion wirklich geschah*, Stuttgart 2004, cit. w polskim przekładzie *Ostatni dzień Jezusa. Co się stało w wielki piątek*, tłum. E. Pieciul-Karmińska, Poznań 2006; B. Bruce, *Jesus: The Cold Case. Reinvestigating the Death of the Most Famous Person in History*, New York 2010, cit. w polskim przekładzie *Jezus – dowody zbrodni. Śledztwo w sprawie śmierci najsynniejszego człowieka wszechczasów*, tłum. J. Mastalerz, Warszawa 2011; Ch. Foster, *The Jesus Inquest*, Oxford 2006, cit. według polskiego przekładu *Dochodzenie w sprawie „Jezus”*, tłum. M. Wojciechowski, Kraków 2010.

którzy uczeni uznają bowiem jedynie proces przed władzą rzymską, inni z kolei twierdzą, że miały miejsce dwa procesy – jeden przed Sanhedrynem, a drugi przed Poncjuszem Piłatem, lub też uznają każdy z tych procesów za osobną fazę jednego postępowania. Są i tacy, którzy każde posiedzenie organu sprawującego jakąś władzę w Judei traktują jako kolejny proces Jezusa, a dodając epizody, które miały miejsce przed Annaszem czy tetrarchą Galilei i Perei Herodem Antypasem, osiągają liczbę sześciu postępowań. Nie wdając się w tym miejscu w szczegółową analizę tego zagadnienia, bowiem jest to przedmiotem analizy w części IV pracy, zasadnie przywołać można postulat średniowiecznego filozofa, mistrza Ockhama, *non sunt multiplicanda entia sine necessitate*, i tym samym za „właściwy proces” uznać ten, który odbył się przed rzymskim namiestnikiem. Stwierdzenie to pociąga jednak konieczność przyjęcia kolejnego założenia – niezwykle istotnego tak dla samej treści, jak i dla układu pracy. Zrezygnowano bowiem z układu chronologicznego, na rzecz ujęcia problemowego, przyjmując, że właściwym procesem Jezusa z Nazaretu – a więc takim, który miał prawo się odbyć – było postępowanie przed władzą rzymską, wszelkie zaś próby sprawowania jurysdykcji podjęte w tej sprawie przez Sanhedryn stanowiły próbę uzurpacji władzy i były działaniami niezgodnymi z prawem, choć bez wątplenia wydarzeniami historycznie prawdziwymi.

Praca jest znacznie poszerzonym o dodatkową analizę źródeł antycznych (cytowanych w brzmieniu oryginalnym) oraz nowe wnioski, jak też uzupełnionym o najnowszą literaturę przedmiotu, studium, opartym na mojej pracy magisterskiej napisanej w 2004 r., oraz na książce, która ukazała się w 2005 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego²⁰. Jak pisałam we Wstępie do niej, w oczekiwaniu na dyskusję, która też miała miejsce²¹, *non cuique homini contingit adire Corinthum* (Hor. ep. 1.57.36). Samym tematem zajmowałam się nieustannie od czasu wspomnianej publikacji, co zaowocowało nowymi przemyśleniami, ale i odrębnymi publikacjami²², jak i wykładami, które wygłaszałam na naukowych i popularno-

²⁰ Zob. *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium z zakresu rzymskiego procesu karnego w prowincjach wschodnich w okresie wczesnego pryncypatu*, monografia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, ss. 186.

²¹ Zob. polemika W. Bejdy i M. Jończy oraz moja odpowiedź, cit. w nocie 13 *retro*; zob. też rec.: M. Kuryłowicz w: *Forum Iuridicum* 4 (2005), s. 229–245; M. Skrejspek (w:) *OIR* 12 (2008), s. 187–189.

²² Zob. publikacje mojego autorstwa: recenzja monografii dra J. Ciecieląga pt. „Poncjusz Piłat prefekt Judei” w: *Nowy Filomata* 1 (2004), s. 71–74; *Głos w dyskusji*, s. 247–284; *Quaestio Novotestamentaria. Les sources pour la reconstitution du procès pénal de Jésus déroulé dans la province romaine de Judaea au début du Principat* (w druku).

-naukowych spotkaniach w kraju i za granicą²³. Mając nadzieję, że prezentowane w tym studium, pogłębione – choć *de facto* niedaleko odbiegające od poprzednich ustaleń – wnioski i refleksje, uzupełnione o zestawienie źródeł oraz uaktualnione wskazówki bibliograficzne (do kwietnia 2012 r.), pozwolą na dalsze zbliżenie się choć o krok do tego fascynującego dla prawnika i badacza starożytności wydarzenia. W dalszym ciągu, z radością właściwą każdemu, kto uprawia naukę w sposób poważny, oczekuję konstruktywnych uwag i wypowiedzi na jej temat. Rzeczowa dyskusja jest bowiem potrzebna, zaś najgorszą sytuacją jest zupełny brak zainteresowania książką, czy też, pisząc wprost – „naukowa cisza”. Mam tym samym nadzieję, że wszyscy, którzy zapragną, będą czerpać radość z tej książki, zaś ona sama będzie stanowiła asumpt do dalszej dyskusji naukowej.

Niemal zwyczajowo, na zakończenie uwag wprowadzających, autor przywołuje i wspomina ważne dla niego osoby, którym chciałby złożyć wyrazy wdzięczności z bardzo różnych powodów lub też dedykować swoją pracę.

Tym samym w pierwszej kolejności chcę wymienić moich Rodziców, Małgorzatę i Władysława Świąćickich, których z całego serca szanuję i podziwiam za

²³ Przykładowo: wygłoszony jeszcze w 2004 r. wykład pt. *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego*, podczas posiedzenia Komisji Filologii Klasycznej Polskiej Akademii Umiejętności, w Krakowie (7 grudnia 2004 r.); referat pt. *Prawo rzymskie w procesie Jezusa z Nazaretu*, wygłoszony podczas 2. Opolskiego Colloquium Prawno-Historycznego: *Prawne, historyczne i doktrynalne aspekty sprawiedliwości* (9 maja 2006 r.); wykład pt. *The Trial of Philodamos in Comparison to the Process of Jesus*, wygłoszony podczas Sommerseminar: *Recht und Politik in der späten römischen Republik (Cicero in Verrem)* na Karl-Franzens-Universität w Grazu (17–20 kwietnia 2008 r.); referat pt. *La vexata questio. Quelques observations à propos du rapport entre le procès romain de Jésus et l'épisode qui s'est déroulé devant le Grand Sanhédrin*, wygłoszony podczas 63. sesji Société Fernand de Visscher pour l'Histoire des droits de l'Antiquité: *Le droit de la procédure* (Kavala–Philippi) w Grecji (22–26 września 2009 r.); wykład pt. *Proces Jezusa*, wygłoszony podczas posiedzenia towarzystwa naukowego *Disputationes Academicae* przy Uniwersytecie Jagiellońskim (9 września 2010 r.); wykład pt. *Le procès romain de Jésus. Quelques observations à propos des moments ambigus de la procédure pénale dans les provinces romaines*, wygłoszony w Journées Internationales d'Histoire du Droit: *Doctrines et pratiques pénales en Europe*, w Montpellier (26–29 maja 2011 r.). Zob. też moje wypowiedzi w: audycji dla TVP 2 oraz Telewizji Kraków na temat zastosowania prawa rzymskiego w procesie Jezusa oraz legalizmu działań władzy żydowskiej i rzymskiej (2005); wywiadzie dla czasopisma „Temida”, pt. „Prawnicza Pasja” (2006); audycji telewizyjnej dla programu TVN „Religia” na temat prawnych aspektów procesu Jezusa (2008); wywiadzie pt. „Gdyby Jezus miał adwokata” udzielonym S. Sowiej z „Dziennika Łódzkiego” (wyd. z dnia 11 kwietnia 2011 r.).

życiową uczciwość i wytrwałość, i którym należą się szczególne wyrazy wdzięczności za miłość i wsparcie okazywane mi przez całe życie.

W przygotowaniu obu opracowań *Procesu Jezusa* bardzo pomogły mi komentarze i wnikliwe uwagi mojego mistrza i opiekuna naukowego profesora dr. hab. Janusza Sondla, jak też zawsze życzliwa myśl Małżonki Profesora, Elżbiety Sondel.

Księdzu Adamowi Bonieckiemu, którego od lat podziwiam za niezłomność poglądów, jak też za trafność i lekkość pióra, składam serdeczne podziękowania za to, że zechciał napisać słowo recenzyjne do mojej książki na temat procesu Jezusa.

Szczególne miejsce w mojej codzienności zajmuje bliski mi sercem i umysłem Stefan Jan Karolak, znawca kultury i prawa starożytności, którego niezwykle subtelną i zawsze życzliwą obecność czuję zawsze, pomimo przeszło trzystukilometrowego dystansu dzielącego Warszawę i Kraków.

Osobne miejsce w świecie moich naukowych poszukiwań zajmuje profesor Uniwersytetu Warszawskiego Robert Jastrzębski, który jest dla mnie wzorem naukowej rzetelności, i który nigdy nie odmówił moim sprawom czasu i uwagi, a także udzielał cennych wskazówek, nierzadko sprowadzając mnie z obłoków do świata rzeczywistego.

Osobom tym książkę tę dedykuję.

Odrębne podziękowania składam Wydawnictwu Wolters Kluwer za to, że zechciało podjąć się opublikowania nowego, poszerzonego opracowania tego tematu, jak też za profesjonalne przygotowanie książki do druku.

Paulina Świąćicka

Kraków, w czerwcu 2012 roku

CZEŚĆ I
ŹRÓDŁA HISTORYCZNE
DOTYCZĄCE PROCESU JEZUSA

Chcąc pisać o wydarzeniach, które rozegrały się w odległej historii, dokonać ich rekonstrukcji, zanalizować je i ocenić, trzeba w pierwszej kolejności odpowiedzieć na pytanie, co może być podstawą tej rekonstrukcji, analizy i oceny. Stąd też podstawowe zadanie, jakie badacz dziejów sobie stawia, a przynajmniej powinien sobie postawić, to niewątpliwie kwestia dotycząca szczególnej właściwości materiału źródłowego, jak i – co szczególnie istotne – jego wiarygodności. Niemal jak *cliché* – co nie umniejsza ich prawdziwości naukowej – brzmią słowa Maurice Goguela, który podkreślał, że tam, gdzie nie ma rzetelnie dokonanej krytyki źródeł, nie może być mowy o należycie pojętej historii, czyli o pragmatycznym powiązaniu faktów znajdujących się w danym źródle²⁴. Oczywiście sama krytyka źródeł jest jedynie przygotowaniem materiału, fundamentem, na którym wznoszą się dalsze badania, analiza i ocena. Fakty uzyskują bowiem znaczenie dopiero wówczas, gdy zostaną odpowiednio zinterpretowane. Jest to jednak niezbędny i niezastępowalny „moment naukowy” – punkt wyjścia do dalszej pracy badawczej.

Podstawę do rozważań na temat procesu Jezusa stanowią źródła dwojakiego rodzaju. Są to źródła relacjonujące przebieg analizowanych wydarzeń, a więc opisujące postępowanie karne rozpoznawcze, a następnie egzekucję wyroku. Tu w szczególności wymienić należy Ewangelie, które posiadają istotną wartość jako źródło głównie z punktu widzenia historyka. Dla prawnika natomiast, jeśli jego zamiarem jest dotarcie do „jurydycznej istoty” tych wydarzeń i ich przedstawienie jako przypadku rzymskiego postępowania karnego, będą przydatne, aczkolwiek głównie dla ustalenia samej sekwencji wydarzeń.

Druga grupa źródeł to natomiast te, które mogą okazać się pomocne dla wyjaśnienia rzeczywistego przebiegu procesu oraz dla próby odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób powinien był on przebiegać w świetle, generalnie uznawanych za

²⁴ M. Goguel, *Critique et Histoire. À propos de la vie de Jésus*, Strasbourg 1928, s. 5–7. Teza przytaczana przez ks. E. Dąbrowskiego w Słowie wstępnym do polskiego wydania dzieła G. Ricciotti, *Vita di Gesù Cristo*, Roma 1941, cit. według polskiego wydania: *Życie Jezusa Chrystusa*, wyd. II, tłum. J. Skowroński, Warszawa 2000, s. 13.

słuszne, zasad rzymskiej procedury karnej, przy uwzględnieniu okoliczności, że wydarzenia te miały miejsce w okresie wczesnego pryncypatu (początek I w. po Chr.), w prowincji położonej we wschodniej części *Imperium Romanum*, gdzie jurysdykcję sprawował cesarski namiestnik, a sam podsądny nie miał obywatelstwa rzymskiego.

Podkreślić tym samym należy, że dopiero rozpatrzenie przekazów źródłowych przynależnych do obu wspomnianych kategorii pozwolić może na pełną rekonstrukcję i analizę poszczególnych elementów procesu Jezusa, jako „konkretnego” postępowania karnego w sprawie oskarżenia o czyn kwalifikowany jako przestępstwo. To zaś, w konsekwencji, może dać podstawę do dokonania oceny prawnej wydarzeń przekazanych przez autorów źródeł zaliczonych do grupy pierwszej. Taki podział źródeł – odbiegający w pewnej mierze od tradycyjnie przyjmowanej w pracach klasyfikacji na źródła jurydyczne i niejurydyczne²⁵ – jest konsekwencją wyróżnienia dwóch „warstw” postępowania dającego się określić jako „proces w sprawie Jezusa z Nazaretu”. Chodzi mianowicie o dokonanie rekonstrukcji rzymskiego procesu karnego, który był stosowany w okresie wczesnego pryncypatu we wschodnich prowincjach *Imperium* – jako postępowania sądowego *in abstracto*, oczywiście z uwzględnieniem okoliczności determinujących przyjęcie określonego typu postępowania jako postępowania właściwego w danej sprawie. Sam zaś proces Jezusa, który odbył się w konkretnym czasie i miejscu, jako postępowanie w sprawie konkretnego oskarżonego, to już postępowanie sądowe *in concreto*, a tym samym określony i zindywidualizowany „casus Jezusa”.

Dla przedstawienia ogólnej sytuacji historyczno-prawnej Judei w I w. po Chr. jako prowincji rzymskiej, jak i zaprezentowania sytuacji społecznej, niezbędne jest dodatkowo sięgnięcie do materiału źródłowego pozwalającego na ustalenia z zakresu prawa ustrojowego (publicznego), w szczególności do pism historyków zajmujących się dziejami tej prowincji, zachowanych inskrypcji²⁶ czy innych odkryć archeologicznych²⁷, jak i do dzieł rzymskich prawników z okresu pryncypatu.

²⁵ Zob. m.in. A. Guarino, *Giusromanistica elementare*, wyd. II, Napoli 2002, s. 55 i nast., 65 i nast., 151 i nast., 208 i nast.

²⁶ Zob. w szczególności: L. Boffo, *Iscrizione greche e latine per lo studio della Bibbia*, Brescia 1994, s. 217 i nast.; B. Lifshitz, *Inscriptions latines de Césarée (Caesarea Palaestinae)*, Latomus 22 (1963) 4, s. 781–784, w szczeg. s. 783–784 (*Le Tiberieum*); A. D’Ors, *Epigrafia jurídica griega y romana VIII (1963–1965)*, SDHI 32 (1966), s. 445 i nast., na temat inskrypcji odnalezionych w prowincji Syrii, s. 471–472.

²⁷ Niewątpliwie jednym z najistotniejszych odkryć w odniesieniu do zagadnień mających być przedmiotem tego wykładu było odkrycie w roku 1961 w Cezarei Nadmorskiej inskrypcji, która potwierdziła zarówno istnienie, jak i oficjalny tytuł Pilata jako namiestnika. Zob. szerzej: A. Frova, *L’Iscrizione di Ponzio Pilato a Cesarea* (w:) Ren-

ROZDZIAŁ 1

ŹRÓDŁA POTWIERDZAJĄCE HISTORYCZNOŚĆ WYDARZEŃ

Źródła potwierdzające historyczność wydarzeń, a także pozwalające na rekonstrukcję postępowania w sprawie Jezusa oraz na wstępne ustalenia w odniesieniu do niektórych kontrowersji prawnych samego procesu, są niezwykle skąpe. Pierwszoplanową rolę należy w tym zakresie przyznać Ewangeliom, jako świadectwom życia i nauki Jezusa.

Jezusa, który według wszelkiego prawdopodobieństwa sam nic nie napisał, bowiem jest nawet wątpliwie, czy w ogóle umiał pisać, poznać można jedynie na podstawie powstałych po Jego śmierci pism, często różniących się w szczegółach, które jednak w swoisty sposób się dopełniają. Oczywiście, nie jest to jedyny taki przypadek w starożytności²⁸, a także nie musi, choć oczywiście może²⁹, stanowić podstawy do kwestionowania istnienia Jezusa w ogóle czy też do odrzucania poszczególnych wydarzeń z Jego życia. Wydaje się jednak, że obecnie nie ma uzonego dużej miary, który by wątpił w historyczność Jezusa. Relacje Ewangelii pozwalają także na względnie spójne odtworzenie postępowania, w którym został On oskarżony, osądzony i skazany na karę śmierci przez ukrzyżowanie, którą to karę wykonano. Ewangelie jednakże, co podkreślić należy już na wstępie rozważań dotyczących krytyki źródeł, nie są protokołami sądowymi i jakkolwiek pozwalają na odtworzenie przebiegu wydarzeń, nie zawsze umożliwiają

diconti Istituto Lombardo. Academia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, 95 (1961), s. 419–434, cit. w polskim przekładzie ks. I. Biedy: *Napis Pilata Poncjusza w Cezarei* (w:) *Studia Biblijne i Archeologiczne*, s. 225–235; J.-P. Lémonon, *Pilate et le gouvernement de la Judée. Textes et Documents*, Paris 1981, w szczeg. s. 23–32, 43–58; L. Boffo, *Iscrizioni greche*, s. 217–233. Zob. część II, rozdział I. Zob. też generalnie na temat tych zagadnień J.H. Charlesworth, *Jesus and Archeology*, Cambridge 2005, *passim*.

²⁸ Przykładowo przywołać można choćby przypadek Sokratesa, który jest znany jedynie z pism jego uczniów, jak Platon czy Ksenofont, a także dzieł współczesnego mu komediopisarza Arystofanesa. Przekazy tych trzech autorów są jednak całkiem różne i dają po części sprzeczne ze sobą obrazy tego greckiego filozofa. Odnosząc się też do kwestii braku przekazu autorskiego czy sprzeczności świadectw innych osób, A. Świderkówna (*Rozmowy o Biblii. Nowy Testament*, wyd. III, Warszawa 2000, s. 67), podkreśliła jednak, że „nikt nie próbował dlatego dowodzić, że Sokratesa w ogóle nie było (...)”.

²⁹ Szerzej ks. B. Piepiórka, *Postulat „odmitologizowania” Nowego Testamentu we współczesnej teologii* (w:) *Pod tchnieniem Ducha Świętego. Współczesna myśl teologiczna*, red. M. Finke, Poznań–Warszawa–Kraków 1964, s. 160–182.

poddanie ich ocenie prawnej, głównie ze względu na lakoniczność opisu, dający się zauważyć brak precyzji przekazu czy stosowanie niewłaściwej terminologii prawniczej. Mankamentów tych nie należy jednak poczytywać ewangelistom za błąd, ponieważ niewątpliwie nie było ich celem przedstawianie rzymskiej procedury karnej stosowanej w prowincji Judei.

Obok Ewangelii wzmianki o Jezusie i Jego procesie, zasługujące na uwzględnienie oraz pewien komentarz, pojawiają się także w dziełach autorów niechrześcijańskich. Nie można bowiem nie powtórzyć pytania, postawionego przez sceptyka Weddiga Fricke: „Czy nikt poza ewangelistami nie zainteresował się procesem i skazaniem Jezusa? Przecież nie było to wydarzenie niegodne szczególnej uwagi”³⁰. Ze względu na brak źródeł pochodzących z tego okresu twierdzić bowiem można, że świat pogański przez co najmniej następnych sto lat nie zwrócił uwagi na Jezusa, jak też, że nie słyszał o Nim żaden z historyków Tyberiusza czy Nerona. Być może przyczyna takiego milczenia wynikała z tego, że w I w. po Chr. niemalże co dzień krzyżowano zbuntowanych niewolników i „wrogów” państwa rzymskiego. Któż więc zastanawiałby się nad tym, czy może któryś z nich zginął niewinnie³¹? Problem ten staje się jednak bardziej intrygujący³², jeśli wziąć pod uwagę fakt, że Jezus żył, działał, a proces Jego miał miejsce w okresie prawdziwego ożywienia intelektualnego, widocznego w całym *Imperium Romanum*. Na przełomie wieków w Rzymie tworzyli Liwiusz, Owidiusz, Tacyt, Seneka, Pliniusz Młodszy, Swetoniusz, w Judei zaś działały szkoły żydowskie Hillela oraz Szammaja, w Aleksandrii pisał Filon, a w kilka lat po śmierci Jezusa urodził się historyk żydowski Józef Flawiusz³³. Ci starożytni twórcy musieli słyszeć cokolwiek o Jezusie i rzeczywiście wielu z nich Jego historia była znana.

³⁰ W. Fricke, *Standrechtlich gekreuzigt. Person und Prozeß des Jesus aus Galiläa*, wyd. II, Reinbek 1988, cit. w polskim przekładzie K. Krzemieniowej: *Ukrzyżowany w majestacie prawa. Osoba i proces Jezusa z Galilei*, Gdynia 1996, s. 57 i nast.

³¹ Zob. trafne uwagi A. Świderkówny, *Rozmowy o Biblii. Nowy Testament*, s. 67.

³² Por. H.A. Musurillo, *The Acts of Pagan Martyrs*, Oxford 1954, s. 123 i nast., który postawił identyczne pytanie w odniesieniu do procesu i skazania Izydora i Lampona, o których mowa w *Acta Isidori*, zwłaszcza że w sprawę zamieszany był żydowski król (Herod) Agryppa I. Przy okazji analizy kazusu męczenników, który Herbert A. Musurillo uznał za fakt historyczny (s. 123), autor postawił pytanie o to, jaka była przyczyna przemilczenia tych wydarzeń przez m.in. żydowskiego historyka Józefa Flawiusza, który pisał w tym samym czasie, kiedy sprawa miała miejsce (pierwsza poł. I w. po Chr.) i w swoich pismach wspominał niejednokrotnie o drobnych szczegółach, często trywialnych, związanych z dworem Agryppy w Aleksandrii, a umknął mu jego rzymski proces przed cesarzem Klaudiuszem. Możliwe wyjaśnienia tego „milczenia” Flawiusza, choćby z uwagi na niekorzystną wymowę postawionego w procesie przeciwko podziwianemu przez historyka Agryppie oskarżenia, przedstawił Musurillo, *op. cit.*, s. 123–124.

³³ Na temat twórców tego okresu, zob. e.g.: J. Wolski, *Historia powszechna: Starożytność*, Warszawa 1994, s. 389–390, 406; M. Jaczynowska, *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa 1995, s. 187–190, 303–307; A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Sta-*

W szczególności wspomnieć więc należy o wzmiankach – *testimonia* – w piśmach rzymskiego annalisty Tacyta (*Tac. ann.* 15.44) oraz w jednym z listów Pliniusza Młodszeo, skierowanym do cesarza Trajana (*Plin. ep.* 10.96). Z kolei od historyka żydowskiego Józefa Flawiusza pochodzi fragment zwany *Testimonium Flavianum* (*Ioseph. Antiq.* 18.3.3 nb. 63–64), w którym odnaleźć można szereg informacji o procesie i męce Jezusa. Za mniej przydatne, niemniej nierzadko powoływane w opracowaniach tego zagadnienia³⁴, uznać natomiast należy takie przekazy, jak przykładowo: spisana około 199/120 r. po Chr. notatka Swetoniusza (*Suet. Claud.* 25) na temat pochodzenia chrześcijan, dotycząca jednak wydarzeń rozgrywających się w Rzymie; notatka Baraita z Talmudu babilońskiego (*bSanh.* 5.2, 43a), której datowanie jest jednak nieustalone i która nie pozwala na jakiegokolwiek pewne wnioski na temat procesu Jezusa; czy też wzmianka syryjskiego stoika Mara Bar-Serapion, który około 73 r. po Chr. wspominał o trzech „słynnych” – jego zdaniem – skazaniach: Sokratesa, Pitagorasa i Jezusa, stwierdzając, że „nie rozumie, dlaczego Żydzi zabili swojego mądrego króla, bowiem w ten sposób zniszczyli swoje królestwo”³⁵.

Wszystkie wymienione źródła powstały w ciągu I i II w. po Chr., a więc w stosunkowo nieodległym od samych wydarzeń czasie. Niemniej należy postawić pytanie: W jakim stopniu stanowią one wiarygodne świadectwo, a tym samym, czy mogą być podstawą dalszej, mającej prowadzić do sformułowania wniosków, analizy?

rożytność, Warszawa 2009, s. 953 i nast., 956, 979 i nast. Na temat ruchu faryzejskiego w postaci szkół Szammaja i Hillela, zob. G. Theißen, *Czasy Jezusa*, s. 117–118; G. Vermes, *Jezus Żyd*, s. 69, 120; zob. też *idem*, *Who's Who in the Age of Jesus*, London 2005, cit. w polskim przekładzie: *Kto był kim w czasach Jezusa*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2006, s. 103–106, 212.

³⁴ Omówienie znaczenia tych źródeł, zob. e.g. W. Bösen von Herder, *Der letzte Tag des Jesus von Nazaret*, Freiburg 1999, cit. według wydania polskiego: *Ostatni dzień Jezusa z Nazaretu*, tłum. W. Moniak, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002, s. 18–22; M. Miglietta, *Riflessioni*, s. 161–162 n. 61; G. Jossa, *Il processo di Gesù*, s. 36–37.

³⁵ Cit. za francuskim przekładem w: C. Aziza, *Le procès de Jésus*, L'Histoire 103 (1987), s. 10–11. Zob. też ciekawe porównanie procesów Sokratesa i Jezusa, wraz z uwagami na temat wzmianki Mara bar Sarapiona: R. Baer, *Sokrates und Jesus, passim*; por. K. Dominas, *Podsądni świata: Sokrates, Cyceron, Chrystus*, Gniezno 2003, *passim*.

1.1. EWANGELIE KANONICZNE

W Nowym Testamencie³⁶, obok wielu szczegółowych informacji – o niewątpliwej wartości historycznej³⁷ – dotyczących organizacji Palestyny w okresie rzymskim, odnaleźć można zarówno informacje na temat określonych instytucji rzymskiego prawa materialnego, jak i opisy działań organów kompetentnych w zakresie jurysdykcji, zarówno magistratur rzymskich, jak i organów lokalnych³⁸. W szczególności chodzi tu o relacje mające charakter swoistych „raportów” z procesów, jakie miały miejsce przed reprezentantami władzy Rzymu. Choć niewątpliwie przekazy te nie są dokumentami oficjalnymi, przez co w domniemaniu wiarygodnymi, to jednak, zdradzając pewne zacięcie historyczne swoich autorów, dają one „kilkuminutowe”, hipotetycznie prawdopodobne „obrazy” czterech procesów: procesu Jezusa, który miał miejsce przed Piłatem, namiestnikiem Judei³⁹, oraz trzech procesów Pawła z Tarsu, przed namiestnikami Feliksem, Festusem i Galionem⁴⁰.

³⁶ Fragmenty Nowego Testamentu – o ile nie zaznaczono inaczej – cytowane są w tym studium według wydania: *Novum Testamentum Graece et Latine*. Textum Graecum post Eberhard et Erwin Nestle communiter ediderunt B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B.M. Metzger; Textus Latinus Novae Vulgatae Bibliorum Sacrorum Editioni debetur, wyd. II poprawione, Stuttgart 1997; o ile nie zaznaczono inaczej, przekłady Ewangelii cytowane są według: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* [tzw. Biblia Tysiąclecia], opracowane przez zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, red. o. A. Jankowski, ks. L. Stachowiak i ks. K. Romaniuk, wyd. IV (Pallotinum), Poznań 1991.

³⁷ Por. w odniesieniu do wartości historycznej Starego Testamentu: H.H. Rowley, *The Old Testament and Modern Study*, Oxford 1961, s. 64 i nast.; podobnie J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w Starożytności (od początków osadnictwa do podboju perskiego)*, wyd. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 291: „Wartość poznawcza ksiąg historycznych Starego Testamentu jest imponująca”.

³⁸ Spośród licznej literatury, warto przykładowo przywołać choć kilka opracowań traktujących o zagadnieniach jurydycznych, o których wspomina się w pismach Nowego Testamentu: O. Cullmann, *Der Staat im Neuen Testament*, Tübingen 1956; P. Steinwenter, *Bibel und Rechtsgeschichte*, JJP 15 (1965), s. 1–19; A.N. Sherwin-White, *Roman Society* [rev. D. Nörr, TR 33 (1965), s. 99–105]; L. Bove, *Nuovo Testamento e Diritto Romano*, Labeo 12 (1966), s. 399–406; D. Nörr, *Civil Law in the Gospels*, The Irish Jurist 1 (1966), s. 328–340 [publ. także w: *Historiae Iuris Antiqui. Gesammelte Schriften*, t. I, red. T.J. Chiusi, W. Kaiser, H.-D. Spengler, Goldbach 2003, s. 477–489]; P. Pajardi, *Un giurista, passim*; spośród studiów autorów polskich zob. H. Kupiszewski, *Nowy Testament*, s. 13–26.

³⁹ Mt 26.57–68; 27.1–31, w szczeg. 26.66; 27.1–3; 27.19; Mc 14.53–65; 15.1–20, w szczeg. 14.64; 15.1; Lc 22.54; 22.63–71; 23.1–24, w szczeg. 23.1–2; 23.5; 23.14; J 17.12–26; 18–19.16, w szczeg. 18.28–32; 19.7; 19.13; por. tabela w *Appendix*.

⁴⁰ Act. 18.12–17; 21.27–40; 22.1–30; 23.1–35; 24.1–27; 25.1–27; 26.1–32; 27.1–2.